

բեասը ստիպված նոր քաղաք է հիմնադրում՝ Տեֆրիկեն, որը դառնում է պավլիկյանների մայրաքաղաքը՝ Պավլիկյաններն ասում էին, որ հենց Տեֆրիկենից է դուրս գալու «Տիրոջ օրհնքն ու խոսքը»¹⁰⁹։ Ահա այստեղից Կարբեսսը, դաշնակցած Մելիտենեի ամիրայի, ինչպես և Տարսուռի ամիրա Ալի իրն Յահյա ալ-Արմանիի հետ¹¹⁰ սկսում է երկարատև և արյունալի մի պայքար կայսրության դեմ, որը շարունակվելու էր նաև իր մահվանից հետո։

7. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Արաբապավլիկյան միացյալ ուժերի դեմ 856 թ. դուրս եկավ բյուզանդական հայազգի զորավար Պետրոնասը, Թեոդորա կայսրուհու եղբայրը, որ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարն էր։ Նրա արշավանքն ավելի գերեզմարական, ավարառական բնույթ էր կրում և հիմնականում Սամոսատի և Տեֆրիկենի շրջանում էր տեղի ունենում։ 859 թ. արաբապավլիկյան միացյալ ուժերի դեմ դուրս է գալիս բյուզանդական զորքը՝ պատանի կայսր Միքայել III-ի և նրա մորեղբայր՝ կեսար Վարդասի գլխավորությամբ։ Բյուզանդացիները նախ և առաջ որոշում են պաշարել և գրավել Սամոսատ քաղաքը, բայց շարաշար պարտության են մատնվում։ Գերի ընկնելուց հազիվ է փրկվում Միքայել III-ը։ Այս մարտում քաջագործությամբ փայլեց պավլիկյան Կարբեսսը, որի ձեռքն առնցան բյուզանդական շուրջ հարյուր բարձրաստիճան հրամանատարներ¹¹¹։ Այս միջոցին Լուվա բերդի բնակիչները ապստամբում են բյուզանդացիների դեմ և ըջում իրենց կառավարչին։

860 թ. Միքայել կայսրը իմանալով, որ արաբներն ու պավլիկյանները նորից են հարձակվել կայսրության վրա, շուրջ քառասուն հազարանոց զորքով, որ գլխավորապես թրակացիներից ու մակեդոնացիներից էր բաղկացած, դուրս է գալիս հակառակորդի դեմ։ Փոքր Ասիայի հյուսիսից շարժվելով, նա գրավեց Դազիմոն բերդը՝ Սեբաստիայի շրջանում և ճամբարեց Կելարիոն կոչված խոտառատ դաշտում։ Այստեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որտեղ Միքայել III-ը դարձյալ պարտություն կրեց, դիմեց փախուստի և ապաստանեց Անզին կոչված բարձունքի վրա։ Հենց այստեղ էլ եկավ և նրան պաշարեց Մելիտենեի ամիրան։ Կայսրը, օգտվելով հակառակորդի ճամբարում ծագած պարենային դժվարություններից, կարողացավ մի կերպ փախուստի դիմել և փրկվել։ Նույն տարվա ամառային արշավանքի ժամանակ Կարբեսսը, արաբ պատմիչ Տարարիի ասելով, ձեռք բերեց հինգ հազար գերիներ։ Նույն քանակությամբ գերիներ ձեռք բերեց և Ալի իրն Յահյա ալ-Արմանին¹¹²։

Ռազմական գործողություններն իրենց գագաթնակետին հասան 863 թ., երբ Մելիտենեի ամիրա Օմարը արշավանքի դուրս եկավ Բյուզանդական

¹⁰⁹ Petri Siculi Sermo I Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col 1327.

¹¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», էջ 783։ Այս հայազգի ամիրային հիշում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին («Ալի Արմանի»), Սամուել Անեցիին, Ասողիկը, Վարդան Արենցին («Ալի Արմանի», «Ալի որդի Յահյեի», «Ալի որդի Վահեի» ձեռնոց)։

¹¹¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», էջ 789։

¹¹² А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, СПб., 1900, с. 195.

կայսրության սահմանները: Ավարի առնելով Արմենիականների բանակաթեմը, Ոմար ամիրան հասավ մինչև Սև ծովի ափը, գրավեց ժովափնյա Ամիսոս (այժմ՝ Սամսոն) քաղաքը: Միքայել III կայսրը նրա դեմ ուղարկեց զորավար Պետրոնասին, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարին: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 863 թ. սեպտեմբերի 3-ին՝ Արմենիականների և Պափյադոնիայի բանակաթեմերի սահմանի վրա, Պոսոն վայրում, Գյուրին կոչված հովտում, Հուլիս գետից արևմուտք: Պետրոնասին հաջողվեց շրջապատել ամիրային: Հյուսիսից հարձակման անցան Արմենիականների, Բուկեղյարների, Կուլոնիայի և Պափյադոնիայի բանակաթեմերի զորավարներն իրենց զորքերով, հարավից Անատոլիկոնի, Օպսիկիոնի և Կապադոկիայի զորավարները և Սելեկիայի ու Խարսիանոնի կլեյսուրարները: Ինքը՝ Պետրոնասը Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերով, կայսերական շորս գնդերով և Թրակիայի ու Մակեդոնիայի բանակաթեմերի զորքերով հարձակման անցավ արևմուտքից: Արաբական աղբյուրների տվյալներով այդ ճակատամարտին մասնակցեց բյուզանդական հիսուն հազար զինվոր: Ամիրա Օմարը սպանվեց այդ ճակատամարտում, իսկ նրա բանակը գլխովին ջախջախվեց: Մի փոքր զորամասով կարողացավ փրկվել ամիրայի որդին, որը, սակայն, ի վերջո գերի ընկավ¹¹³:

Պոսոնի ճակատամարտը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ բյուզանդաարաբական դարավոր հակամարտության մեջ: Բյուզանդացիներին արդեն հաջողվեց երկարատև պարտություններից հետո ի վերջո իրենց ձեռքը վերցնել պայքարի նախաձեռնությունը: Նրանք կարողացան ժամանակի ընթացքում վերագրավել անցյալում կորցրած բազմաթիվ շրջաններ:

Կարբեասի մահից հետո (863) պալլիկյանների զինված ուժերը գլխավորից նրա զարմիկն ու փեսան՝ Խրիստիսիը, որը նույնպես ծառայում էր բյուզանդական բանակում և ուներ սպաթարի աստիճան: Նա ևս վաղուց աչքի էր ընկել իր աղանդավորական հայացքներով: Պատահական չէ, որ նույնիսկ Փոտպատրիարքը երկու նամակ է ուղարկել նրան՝ ջանալով հեռու պահել աղանդից: Բայց տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդյուն են, ստիպված եղավ մի երրորդ նամակ գրել, որտեղ նրան որակում է որպես «մարդակերպ օձ»¹¹⁴:

Խրիստիսիի օրոք պալլիկյանների ռազմական հզորությունը հասնում է ամենաբարձր աստիճանին: Խրիստիսիի գլխավորությամբ այդ զորքը արշավանքի ժամանակ հասավ մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա: Նա մուտք գործեց նաև Թրակեսիոն բանակաթեմի՝ Հովհաննես Աստվածաբանի թեմը, որի եկեղեցին իր ձիերի համար ախոռի և ձեռք բերված ավարի պահեստի վերածեց:

869 թ. Վասիլ I Մակեդոնացի կայսրն արշավեց Խրիստիսիի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ: Վերադառնալով մայրաքաղաք, նա մտավ իր կառուցած Հրեշտակապետաց եկեղեցին և պաղատեց աստծուն՝ իրեն արժանացնի տեսնելու Տեֆրիկեի կործանումը: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Վասիլ I-ը Պետրոս Սիկիլիացուն Տեֆրիկե ուղարկեց գերի ընկած զորահրամանատարների փոխանակության գործն ապահովելու, բայց և լրտեսելու, պալլիկյանների ծրագրերն իմանալու համար: Վասիլ I-ին մտահոգում էր այն, որ պալլիկյանները սերտ կապեր էին հաստատել Բուլղարիայի հետ, որտեղ իրենք ունեին մեծահոծ աղանդակիցներ: Բուլղարիան այն ժամանակ, Բորիս I թագավորի

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 199 և հու.

¹¹⁴ Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistolaram libri tres, Liber tertius, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 933—945.

օրոք (866) նոր էր քրիստոնեություն ընդունել և կայսրությունը շատ էր մտահոգված, որ նորաստեղծ բուլղարական եկեղեցին կարող է աղանդավորներին ազդեցության տակ ընկնել:

Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկե, իրիսոխիրին բերեց Վասիլ I-ի նամակը, որտեղ կայսրը կոչ էր անում նրան՝ «...բավարարվել ձեռք բերածով, ստանալ իրենից ոսկի, արծաթ և հանդերձներ, վերացնել քրիստոնյաների գերեվարությունն ու կոտորածը: Սակայն անհավատը,— գրում է բյուզանդական պատմիչ Գենեսիոսը,— չընդառաջեց խաղաղարար խոսքերին և կայսրին պատասխանեց այսպես. «Ո՛վ կայսր, եթե կամենում ես մեզ հետ հաշտություն կնքել, հրաժարվի՛ր Արևելքի վրա ունեցած քո իշխանությունից և տիրի՛ր Արևմուտքի վրա, ահա այդ դեպքում կխաղաղվենք բեզ հետ, հակառակ դեպքում կչանանք բեզ գահընկեց անել»¹¹⁵:

Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկեում մնաց ինն ամիս: Նրա առաքելությունը թեև պավլիկյանների և կայսեր հաշտությամբ չպսակվեց, այնուամենայնիվ, պատմության համար ունեցավ շատ ավելի շոշափելի արդյունք: Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկեում մանրամասն ծանոթացավ պավլիկյանների պատմությանն ու գաղափարախոսությանը, նրանց գրվածքներին, և այդ բոլորը նրա համար նյութ ծառայեցին շարադրելու «Պավլիկյանների պատմությունը»¹¹⁶: Աղանդապետ Սերգիոսի նամակներից նրա կատարած քաղվածքները հավատաքննության խարուկից փրկված պավլիկյան գրականության միակ նմուշներն են:

Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկեում տեղեկացավ, որ պավլիկյաններն իսկապես կապեր են հաստատել Բուլղարիայի հետ, որ նրանք որոշել են իրենց դործիչներին ուղարկել այնտեղ «...մարդկանց ուղղափառ հավատքից պոկելու և իրենց պիղծ աղանդի կողմը քաշելու համար»¹¹⁷: Ահա այդ է պատճառը, որ Պետրոս Սիկիլիացին իր «Պավլիկյանների պատմությունը» ձոնել է Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսին, որին կոչ է անում զգուշանալ պավլիկյաններից: Փոտ պատրիարքը ևս մտահոգված էր քրիստոնեությունը նոր ընդունած բուլղարների վիճակով: Նա ևս ցույց է տալիս, որ Մանիի աշակերտները, այսինքն պավլիկյանները, հսկայական աշխատանք են տարել Բուլղարիայում և զգալի հաջողությունների են հասել «ամբարշտության որոմը» բուլղարների մեջ սերմանելու գործում: Վերջիններս, Փոտի ասելով, սկսել էին խորշել և գարշել աստծու քահանաներից¹¹⁸, ծաղրուծանակի էին ենթարկում եկեղեցու խորհուրդները:

Պետրոս Սիկիլիացին իրիսոխիրի պատասխանը Վասիլ I-ին հանձնեց 870 թվականին: Կայսրը համոզվեց, որ հնարավոր չէ խաղաղ միջոցներով լուծել պավլիկյանների հարցը: Օգտվելով արաբական խալիֆայության մեջ ծագած խռովություններից, այն հանգամանքից, որ թուլացած խալիֆայի վիճակի

¹¹⁵ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 783:

¹¹⁶ Մինչև Պետրոս Սիկիլիացին, պավլիկյանների մասին առանձին երկ գրել էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեիոսը (806—815) և ներկայացրել կայսրին: Տե՛ս Nicephori Constantinopolitani Vita, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 69. Այս գրվածքը, սակայն չի պահպանվել:

¹¹⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 745—746:

¹¹⁸ Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistolarum libri tres, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 725.

չէր տվյալ դեպքում օգնության հասնել պալլիկյաններին, նա նախապատ-
րաստություն տեսավ և 871 թ. գարնանը զորքի գլուխն անցած արշավանքի
դուրս եկավ պալլիկյանների դեմ, որոնց գլխավորում էր խիզախ հերիսոխիրը:
Վասիլ I-ը Տեֆրիկեի մոտ շարաշար պարտություն կրեց: Քիչ էր մնացել նա
գերի ընկնելու հերիսոխիրի ձեռքը, բայց նրան փրկեց Քեոփիլակոսոս Ավաստակ-
սոսը, ապագա կայսր Ռոմանոս I Լակապենոսի հայրը: Վասիլ կայսրը իր
միևնույն առավել՝ Տեֆրիկեի մոտ գտնվող պալլիկյան մի քանի բերդեր ավերելով,
որոնցից հիշված են Աբարան, Սպաթեն և Կոպտոսը:

Հաղթանակից թևավորված հերիսոխիրը, 872 թ. իր զորքերով նորից ար-
շավեց Բյուզանդական կայսրության վրա և հասավ մինչև Անկյուրա քաղաքը:
Վասիլ I-ն այս անգամ որոշեց անձամբ շարշավել պալլիկյան սպարապետի
դեմ և ուղարկեց իր փեսային՝ բյուզանդական զորքերի սպարապետ Քրիս-
տափորին: Վերջինս սկսեց հետապնդել պալլիկյան զորահրամանատարին
մեկ մղոն հեռավորության վրա: Բյուզանդական զորահրամանատարի տրա-
մսորության տակ էին գտնվում կայսրության արևելյան երկու խոշոր բանա-
կաթեմների՝ Արմենիականների և Խարսիանոնի զորքերը: Հերիսոխիրը կանգ առավ
Խարսիանոն բանակաթեմի Ագրանա կոչված վայրում, իսկ բյուզանդական
զորքը՝ Սիբորոն կոչված տեղում: Արշալուսին բյուզանդացիները հարձակման
անցան: Պալլիկյանները դիմեցին փախուստի և բազում զոհեր տալով հասան
Վաթիռաքս վայրից երեսուն մղոն հեռավորության վրա գտնվող Կոստանդինի
լեռը: Այստեղ հերիսոխիրն սպանվեց, վրա հասած զորավարները կտրեցին
պալլիկյան սպարապետի գլուխը և շտապեցին ընծա ուղարկել Վասիլ I-ին¹¹⁹,
Վասիլը երեք նետ գամեց հերիսոխիրի գանգին, այդ ձևով վրեժ առնելով իր
բաղում անհաջողությունների համար:

Նույն տարին գրավվեց Տեֆրիկեն և պալլիկյանների բազում քաղաք-ամ-
րոցներ: Տեֆրիկեի անկումը պատճառ դարձավ, որ մի շարք այլ քաղաքներ և
ամրոցներ առանց կռվի հանձնվեին Վասիլ I-ին, այդ թվում և Տարանտան
(այժմ՝ Դերենդե) և Լոկանան, որի տերն էր հայազգի Քուրդիկը¹²⁰, Տեֆրիկեի
զրավման առթիվ Կոստանդնուպոլսում հանդիսավոր շքերթ կազմակերպվեց,
որի նկարագրությունը պահպանել է Կոստանդին Միրանադինը՝ Վասիլ I-ի
թոռը¹²¹:

Պալլիկյանների պարտությանը նպաստեցին մի քանի հանգամանքներ:
Ամենից առաջ այն, որ աղանդավորներն այս վերջին դրվագում ստիպված
էին կայսրության դեմ միայնակ մարտնչել: Արաբական խալիֆայությունը մի
քանի պատճառներով նրանց օգնության չհասավ: Ոչ միայն խալիֆայության
ներսում բռնկված հակամարտություններն այդ բանն անելու հնարավորություն
չտվեցին¹²², այլև այն իրողությունը, որ արաբները պարզապես չուզեցին օգ-
նած լինել աղանդավորներին և նրանց թողեցին բախտի քմահաճույքին: Փոս-
պատրիարքը արաբների նման վերաբերմունքը բացատրում է պալլիկյանների՝
ավարառության ձեռք բերած անչափ հարստության պատճառով արաբների

119 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա», էջ 785:

120 Տե՛ս «Բյուզանդական աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին», գիրք Բ, Կոստան-
դին Միրանադին, էջ 68:

121 Նույն տեղում, էջ 138—139:

122 А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов
за время Македонской династии, с. 25.

ապրած նախանձով¹²³, Պետրոս Սիկիլիացին, սակայն, ցույց է տալիս, որ նրանց միջև այդ լարված վիճակը գոյություն ունեւր ավելի վաղ, նա գրում է, որ Կարբեասը Տեֆրիկեն կառուցեց, որպեսզի հեռու լինի Մելիտենեի արաբներից¹²⁴, Այդ բոլորի հիմնական և ակնառու պատճառը պավլիկյան շարժման սոցիալ-դասակարգային ռնույթն էր, նրանց պայքարի վտանգավորությունը նաև արաբական խալիֆայության համար, ինչպես և պավլիկյանների անկախություն ձեռք բերելու ձգտումը:

Պավլիկյանների պարտության պատճառներից մեկն էլ աղանդավորների սոցիալական և էթնիկական խայտաբղետությունն էր: Երկու հարյուրամյակի ընթացքում պավլիկյան աղանդին հարեցին դասակարգային տարբեր շերտերի և տարբեր ազգությունների ու դավանանքի ներկայացուցիչներ: Այս բանը չէր կարող իր կնիքը չդնել շարժման վրա, չնախտել նրա միասնությունը: Գենեսիոս պատմիչը վկայում է, որ 871 թ. արշավանքի ժամանակ, այսինքն դեռևս այն ժամանակ, երբ Վասիլ I-ը պավլիկյաններից պարտություն էր կրում, Տեֆրիկեի բազմաթիվ աղանդավորներ դասավիք էին լինում և անցնում կայսեր կողմը, կամ էլ Աստրիքի խորքերն էին փախուստի դիմում: Այդ դասավորության պատճառով, գրում է Գենեսիոսը, Տեֆրիկեն քիչ էր մնացել մարդաթափ լինելու¹²⁵:

Վերջապես պավլիկյան շարժման պարտության պատճառներից մեկն էլ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության հզորացումն էր: Վասիլ I կայսրը, հիմնադիր դառնալով մակեդոնական հարստության, խոշոր միջոցառումներ իրականացրեց երկրի տնտեսական և ֆինանսական վիճակի բարելավման, զինված ուժերի ամրապնդման համար:

Պավլիկյան շարժման ճնշումից և նրանց կենտրոն Տեֆրիկեի ու այլ քաղաք-ամրոցների ավերումից հետո պավլիկյաններն իսպառ չվերացան: Նրանք քաշվեցին լեռնային անառիկ վայրերն ու կլեյսուրները և դեռ երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց գոյությունը: Պավլիկյանների մի մասը ապաստան գտավ իր վաղեմի դաշնակիցներ արաբների մոտ, ամենից առաջ Մելիտենեում և Զորրորդ Հայքում, որտեղից, Վասիլ I-ի մահից հետո, վերջինիս որդի Լևոն VI-ի օրոք վերադարձան Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Նրանցից ոմանք ծառայության մեջ մտան բյուզանդական բանակում և մասնակցեցին կայսրության պատերազմներին արտաքին թշնամիների դեմ¹²⁶, Աղանդավորների մի մասն էլ ապաստան գտավ արաբական տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում, որտեղ տվյալ ժամանակաշրջանում լայն տարածում էր գտել պավլիկյաններին զաղափարակից թոնդրակյան շարժումը: Եթե ոչ ծագման, համեմայն դեպս նրա հետագա զարգացման գործում պավլիկյանները պետք է որ մեծ դեր խաղացած լինեին¹²⁷, Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ հայ եկեղեցին և իշխող դասակարգերը

123 Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории пав. движения, с. 195.

124 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768—769:

125 Նույն տեղում, էջ 782:

126 Նույն տեղում, էջ 797:

127 Պավլիկյանների թոնդրակցիների հետ ունեցած կապերի մասին տե՛ս К. Н. Юзбашян. Тондракитское движение в Армении и павликяне, Известия АН АрмССР, № 9, 1956, с. 31—44; Р. М. Бартикян, Движение тондракитов в Византии, Вестник общественных наук АН АрмССР, 1980, № 9.

Քոնդրակեցիների հալածանքները ձեռնարկեցին միայն IX դարի 70—80-ական թվականներից սկսած¹²⁸, ապա պարզ է դառնում, որ դա տեղի ունեցավ պավլիկյանների պարտությունից և նրանց՝ Արևելյան Հայաստան անցնելուց հետո։ Եթե IX դարի վերջում պավլիկյաններն իրենց բնօրրանում՝ բյուզանդական Հայաստանում վերացան, նրանք դեռ երկար գոյատևեցին Թրակիայում, որտեղ դեռևս VIII դարի կեսերից գոյություն ունեին աղանդավորների բազմամարդ համայնքներ։ Թրակիայում նրանց կենտրոնը Ֆիլիպպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ՝ Բուլղարիայում) քաղաքն էր։ Ողջ Ֆիլիպպոպոլիսը, գրում է պատմիչ Աննա Կոմնենեն, գլխավորապես պավլիկյաններով էր բնակեցված¹²⁹,

¹²⁸ См. А. Г. Иосифианян, Движение тондракитов в Армении (IX—XI вв.), «Вопросы истории», № 10, 1954 с. 103.

¹²⁹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 807։ Թրակիայի պավլիկյաններն իրենց գոյությունը պահպանեցին ընդհուպ մինչև XIX դարը։ Ժամանակի ընթացքում նրանք մոռացան իրենց լեզուն, ձուլվեցին բուլղարների հետ, հակառակ, որ միշտ էլ առանձին համայնք էին կազմում և հարաբերության մեջ չէին մտնում ուղղափառ բուլղարների հետ։ XIX դարի սկզբում նրանք ընդունեցին կաթոլիկություն։